مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی
سال هشتم، شماره ۸۶، شهریور ۱۴۰۵
ISSN: ۲۶۷۶-۵۷۸۰
www.joisas.ir

تحلیل تاریخی-فلسفی مفهوم «عدالت» در اندیشه فارابی و تأثیر آن بر ساختار نظام ثبت اسناد

منصوره شهرابی[۱]

[۱] گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی اهواز، اهواز، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین و تحلیل تاریخی-فلسفی مفهوم «عدالت» در اندیشه سیاسی و اخلاقی ابونصر فارابی و واکاوی دلالت‌های ساختاری آن بر نظام حقوق قضایی و ثبت اسناد رسمی انجام شده است. روش پژوهش در این مطالعه، کیفی از نوع تحلیل اسنادی-تاریخی و توصیفی-تحلیلی است که با بررسی متون کلاسیک فلسفه اسلامی و اسناد مدرن حقوق ثبتی و قضایی سامان یافته است. جامعه و محدوده پژوهش شامل آثار بنیادین فارابی (نظیر «آرای اهل مدینه فاضله» و «السیاسة المدنیة») و مقالات و دکترین‌های حقوقی معتبر منتشرشده است که ابعاد نظری عدالت، مصلحت عمومی، حقوق عامه و امنیت حقوقی را مورد واکاوی قرار داده‌اند. ابزار گردآوری داده‌ها، فیش‌برداری نظام‌مند از متون فلسفی و حقوقی بوده و تحلیل داده‌ها به شیوه مقایسه‌ای و مضمون‌پژوهی انجام گرفته است. یافته‌های کلیدی پژوهش نشان می‌دهد که عدالت در اندیشه فارابی نه تنها یک فضیلت اخلاقی فردی، بلکه بنیادین‌ترین رکن انتظام مدنی، تحقق سعادت شهروندان و پایداری مدینه فاضله است که بر پایه تعادل، توزیع متناسب حقوق و تکالیف، و تثبیت تعهدات متقابل استوار می‌باشد. نتیجه‌گیری پژوهش حاکی از آن است که اگرچه در عصر فارابی نهاد مدرن ثبت اسناد به شکل امروزی وجود نداشته، اما مبانی فلسفی اندیشه وی در خصوص لزوم تثبیت حق، قطع منازعات، حفظ مالکیت مشروع و اعتمادسازی عمومی، الهام‌بخش ساختار نظام نوین ثبت اسناد و املاک به عنوان سنگ‌بنای پیشگیری از دعاوی قضایی و تضمین امنیت حقوقی در حقوق قضایی ایران است.

واژه‌های کلیدی: عدالت، ابونصر فارابی، مدینه فاضله، نظام ثبت اسناد، حقوق قضایی، امنیت حقوقی، فلسفه سیاسی اسلامی.

مقدمه

مفهوم عدالت به عنوان محور مرکزی فلسفه سیاسی و حقوقی در تمام اعور تاریخ تمدن بشری، همواره الهام‌بخش اندیشمندان و حقوق‌دانان در طراحی سازوکارهای نظم اجتماعی و حل‌وفصل منازعات بوده است. در این میان، ابونصر فارابی به عنوان معلّم ثانی و بنیان‌گذار فلسفه سیاسی در جهان اسلام، جایگاهی بی‌بدیل در تبیین ابعاد نظری و عملی عدالت و رابطه آن با سعادت انسانی و تدبیر مدن دارد (عبدالله موسی و نورا عابد، ۲۰۲۵). بررسی تاریخی-فلسفی ریشه‌های عدالت در اندیشه فارابی نه تنها ما را با اعماق حکمت عملی در تمدن اسلامی آشنا می‌سازد، بلکه بستری فراهم می‌کند تا نهادهای حقوقی و قضایی مدرن، از جمله نظام ثبت اسناد و املاک، بازخوانی انتقادی شوند (سیوکری و همکاران، ۲۰۲۵). بیان مسئله اصلی این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که در نظام‌های حقوقی معاصر، حقوق قضایی و نهاد ثبت اسناد عمدتاً با رویکردهای ابزاری، تکنوکراتیک و پوزیتیویستی اداره می‌شوند و از پشتوانه عمیق فلسفی و اخلاقی تهی گشته‌اند، در حالی که ریشه‌کنی منازعات قضایی و تثبیت مالکیت‌ها نیازمند اتصال به اصول بنیادین عدالت‌محور است. اهمیت این پژوهش در ضرورت بازآفرینی میراث فلسفی اسلامی برای تقویت امنیت قضایی و حقوقی نهفته است؛ به‌طوری‌که شکاف دانشی موجود در ادبیات تحقیق، غفلت از پیوند میان فلسفه سیاسی فارابی (به‌ویژه نظریه مدینه فاضله و توزیع عادلانه منافع) با سازوکارهای ملموس حقوق ثبتی و پیشگیری از جرم است (سامیت بایژوما و همکاران، ۲۰۲۵). اهداف این پژوهش شامل تبیین دقیق مفهوم عدالت در فلسفه فارابی، تحلیل تطبیقی دلالت‌های آن بر حقوق قضایی و واکاوی اثرات این مبانی بر استحکام اسناد رسمی و نظم حقوقی است. متن حاضر در یک چارچوب یکپارچه و به هم‌پیوسته، این سیر فکری را از سطح انتزاعی فلسفه سیاسی تا کاربردهای نهادی حقوق ثبت پیگیری می‌کند تا ضرورت بازگشت به مبانی عقلانی و اخلاقی در دادرسی‌ها و تنظیم روابط حقوقی شهروندان را تبیین نماید.

مبانی نظری

مبانی نظری پژوهش بر پایه فلسفه سیاسی و اخلاقی ابونصر فارابی در باب عدالت، فضائل مدنی و نظم اجتماعی استوار است. در دستگاه فکری فارابی، عدالت (قسط و عدل) فضیلتی از فضائل نفسانی و در عین حال معیار اساسی در سازمان‌دهی مدینه فاضله است. از نظر وی، عدالت در مدینه فاضله به معنای توزیع متناسب مناصب، اموال، حقوق و تکالیف میان شهروندان بر اساس شایستگی، نیاز واقعی و سهم هر یک در قوام جامعه است، به‌گونه‌ای که هیچ‌کس بر دیگری تعدی نکند و تعادل ساختاری جامعه حفظ شود (عبدالله موسی و نورا عابد، ۲۰۲۵). فارابی عدالت را به دو دسته تقسیم می‌کند: عدالت توزیعی (در تقسیم خیرات و امکانات عمومی) و عدالت معاوضی (در تعاملات، معاملات و دادوستدهای روزمره میان افراد). در این منظومه، حقوق قضایی و نهادهای تضمین‌کننده معاملات، ابزارهایی حیاتی برای صیانت از عدالت معاوضی و جلوگیری از تضییع حقوق اشخاص به شمار می‌روند. از منظر هستی‌شناختی فارابی، نظام آفرینش بر پایه حق و عدل بنا شده و مدینه فاضله هنگامی به سعادت قصوی می‌رسد که قوانین موضوعه آن منطبق با اصول عقل عملی و عدالت فطری باشد. بنابراین، هرگونه توافق، قرارداد یا سند حقوقی که میان افراد تنظیم

می‌شود، باید در راستای تحقق این نظم عادلانه باشد تا از بروز نزاع، بی‌ثباتی و تضییع مالکیت پیشگیری به عمل آید (سیوکری و همکاران، ۲۰۲۵؛ سامیت بایژوما و همکاران، ۲۰۲۵).

پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در سال‌های اخیر به بازخوانی اندیشه‌های فلسفی و سیاسی ابونصر فارابی پرداخته‌اند. برای نمونه، عبدالله موسی و نورا عابد (۲۰۲۵) در پژوهشی تحت عنوان «عدالت و استدلال عقلانی در فلسفه فارابی»، نشان دادند که چگونه عدالت در اندیشه وی به عنوان هسته مرکزی نقش دولت در حمایت از سعادت شهروندان عمل می‌کند و با مفاهیمی چون آزادی، برابری، اخلاق و خردورزی پیوند خورده است. همچنین سیوکری و همکاران (۲۰۲۵) در مطالعه خود با عنوان «بازخوانی عدالت در فلسفه سیاسی فارابی: تناسب آن با اندیشه حقوق بشر اسلامی معاصر»، مدینه فاضله را به عنوان منبعی ارزشمند برای اتصال ارزش‌های کلاسیک اسلامی به گفتمان حقوق بشر بررسی کرده‌اند، هرچند میان عدالت مبتنی بر فضیلت در اندیشه فارابی و مطالبات برابری‌خواهانه مدرن تنش‌های ظریفی را شناسایی نموده‌اند. سامیت بایژوما و همکاران (۲۰۲۵) نیز در پژوهشی پیرامون «احیای اندیشه اخلاقی فارابی و بنیان‌های معنوی تمدن ترکی-اسلامی»، بر اهمیت فضیلت، دانش عقلانی، رهبری عادلانه و مسئولیت حاکم در قبال جامعه تأکید کرده‌اند. لورا هاولز و مایکل هاولی (۲۰۲۲) نیز در مقاله خود به بررسی دگراندیشی و نظم ایده‌آل در اندیشه سیاسی فارابی پرداخته‌اند. با این وجود، بررسی ادبیات پیشین نشان می‌دهد که هیچ‌یک از مطالعات مذکور به‌طور مستقیم به بازتاب اندیشه عدالت فارابی بر «ساختار نظام ثبت اسناد و حقوق قضایی» نپرداخته‌اند و این پژوهش از این منظر دارای نوآوری است.

جدول ۱. ماتریس مقایسه‌ای مطالعات پیشین مرتبط با اندیشه فارابی و عدالت

ردیف	پژوهشگر(ان) و سال انتشار	محور اصلی مطالعه	یافته‌های کلیدی و ارتباط با حقوق و عدالت
۱	عبدالله موسی و نورا عابد (۲۰۲۵)	عدالت و استدلال عقلانی در فلسفه فارابی	عدالت هسته مرکزی مدینه است و با سعادت، اخلاق و خردورزی پیوند دارد.
۲	سیوکری و همکاران (۲۰۲۵)	بازخوانی عدالت فارابی در ارتباط با حقوق بشر اسلامی	انطباق مبانی مدینه فاضله با حقوق انسانی و چالش‌های عدالت توزیعی.
۳	سامیت بایژوما و همکاران (۲۰۲۵)	احیای اندیشه اخلاقی و معنوی فارابی	پیوند توسعه اخلاقی فردی با مسئولیت اجتماعی و عدالت حاکمان.
۴	لورا هاولز و مایکل هاولی (۲۰۲۲)	تحلیل رژیم‌های ایده‌آل و دگراندیشی در فلسفه سیاسی فارابی	بررسی ساختار قدرت و تساهل در نظم سیاسی آرمانی.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی-کاربردی و از نظر ماهیت و روش، یک مطالعه کیفی با رویکرد تحلیل اسنادی، تاریخی و فلسفی است. در این پژوهش هیچ‌گونه داده‌برداری آماری کمی یا آزمون‌های آماری ریاضی به کار نرفته است، زیرا موضوع ماهیت فلسفی و نهادی دارد؛ با این وجود، جهت تحکیم اعتبار تحلیل‌ها، از روش روش‌مند تحلیل مضمون متون کلاسیک و تطبیق مفاهیم فلسفی با اصول حقوق موضوعه ثبت اسناد بهره گرفته شده است. جامعه پژوهش شامل کلیه آثار مکتوب ابونصر فارابی در حوزه فلسفه سیاسی و اخلاق، و نیز مقالات علمی-پژوهشی معتبر بین‌المللی و داخلی منتشرشده در بازه زمانی ۱۰ سال اخیر پیرامون اندیشه‌های وی و حقوق قضایی بوده است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند از میان متون اصیل فلسفی و مقالات داوری‌شده با ضریب تأثیر بالا انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل فرم‌های فیش‌برداری کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و اعتبار سنجی یافته‌ها از طریق روش بازبینی همکاران علمی و تحلیل چندگوشه‌سازی منابع تاریخی و حقوقی صورت پذیرفته است.

یافته‌ها و تحلیل داده‌ها

یافته‌های حاصل از تحلیل فلسفی آثار فارابی و انطباق آن با دکترین‌های حقوق ثبتی نشان می‌دهد که مفهوم عدالت در اندیشه وی دارای ابعاد ساختاری عمیقی است که مستقیماً بر نظامات حقوق قضایی و ثبت اسناد تأثیر می‌گذارد. در جدول ۲، ابعاد نظری عدالت فارابی و دلالت‌های حقوقی-ثبتی آن به‌صورت ساختاریافته تحلیل شده است.

جدول ۲. ماتریس دلالت‌های ساختاری عدالت در اندیشه فارابی بر نظام ثبت اسناد و حقوق قضایی

بعد فلسفی عدالت در اندیشه فارابی	مصداق در فلسفه سیاسی فارابی	دلالت‌های حقوقی و ثبتی در حقوق قضایی مدرن
عدالت توزیعی و تناسب	توزیع مناصب و اموال بر اساس شایستگی و نیازهای واقعی در مدینه فاضله	تخصیص عادلانه امکانات، تنظیم دقیق اسناد مالکیت و جلوگیری از انحصار
عدالت معاوضی و تعهدات	تنظیم دقیق دادوستدها و تعاملات روزمره شهروندان بر مبنای مصلحت عامه	ثبت رسمی قراردادها، تضمین اعتبار اسناد رسمی و حمایت از حقوق متبایعان
امنیت حقوقی و پیشگیری از نزاع	تأکید بر رفع موانع سعادت و جلوگیری از تعدی افراد به حقوق یکدیگر	نقش ثبت اسناد در پیشگیری از دعاوی ملکی، کاهش بار دادگاه‌ها و قطع منازعات
اخلاق‌مداری و مسئولیت حاکم	لزوم پایبندی حاکمان و قاضیان به اصول اخلاقی و حکمت عملی	صیانت از حقوق عامه، نظارت بر صحت معاملات و ارتقای اعتماد عمومی به دستگاه قضایی

تحلیل داده‌های کیفی مستخرج از منابع نشان می‌دهد که فارابی عدالت را شرط بقای مدینه می‌داند؛ در حقوق قضایی و ثبت اسناد نیز، سند رسمی به عنوان مظهر بارز عدالت معاوضی و امنیت حقوقی عمل می‌کند. ثبت رسمی اسناد باعث می‌شود که حقوق مالکان تثبیت شود، از پدیده‌های مجرمانه‌ای چون سندسازی جعلی جلوگیری گردد و بار سنگین دعاوی از دوش دادگاه‌ها برداشته شود که این امر کاملاً با غایت فلسفی فارابی در برقراری نظم و آرامش اجتماعی هم‌سو است.

بحث و نتیجه‌گیری

بحث و بررسی تطبیقی یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که اندیشه سیاسی و فلسفی ابونصر فارابی پیرامون «عدالت»، فراتر از یک نظریه انتزاعی اخلاقی، حاوی اصول ساختاری کارآمدی است که می‌تواند به عنوان پشتوانه فلسفی نظام حقوق قضایی و ثبت اسناد به کار گرفته شود. مقایسه با مطالعات پیشین نشان می‌دهد که پژوهشگرانی نظیر عبدالله موسی و نورا عابد (۲۰۲۵) و سیوکری و همکاران (۲۰۲۵) بر نقش عدالت فارابی در تکوین حقوق بشر و خردورزی سیاسی تأکید کرده‌اند، اما پژوهش حاضر گامی به جلو برداشته و نشان داده است که چگونه این مفاهیم در ساختار ملموس حقوق ثبتی و تنظیم اسناد رسمی تجلی می‌یابند. نقاط اشتراک مطالعات گذشته مؤید این حقیقت است که عدالت در اندیشه فارابی ابزاری برای سعادت همگانی و حفظ نظم مدنی است؛ در حالی که تفاوت این پژوهش در انطباق مستقیم آن با کارکردهای پیشگیرانه نظام ثبت اسناد در کاهش دعاوی حقوقی و ایجاد امنیت ملکی است. از جمله محدودیت‌های این پژوهش، فاصله زمانی میان عصر فارابی و پیچیدگی‌های نظام‌های حقوقی و ثبتی دیجیتال معندر است. با این وجود، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران آتی در مطالعات خود به بررسی نقش اخلاق حرفه‌ای مبتنی بر فلسفه فارابی در عملکرد سردفتران اسناد رسمی و قاضیان دادگستری بپردازند. در مجموع، نتیجه‌گیری می‌شود که نظام ثبت اسناد و حقوق قضایی بدون پشتوانه فلسفی و اخلاقیِ متکی بر عدالت نمی‌تواند به اهداف غایی خود در تأمین امنیت حقوقی و آرامش جامعه نائل شود، و بازگشت به حکمت عملی اندیشمندانی چون فارابی، راهگشای تعالی نهادهای حقوقی عصر حاضر است.

منابع

- عبدالله موسی، و نورا عابد. (۱۴۰۴). عدالت و استدلال عقلانی در فلسفه فارابی. *فصلنامه بین‌المللی فناوری‌های نوین در علوم اجتماعی*، ۱(۴۵)، ۳۳۷۸.
- سامیت بایژوما، بکژان میربایف، نگیمه بایتنووا، و عینل آسیراف لوکمان. (۱۴۰۴). احیای اندیشه اخلاقی فارابی و بنیان‌های معنوی تمدن ترکی-اسلامی. *مجله التمدن*، ۲۰(۲).
- سیوکری، آدنان، و سیاهمینان. (۱۴۰۴). بازخوانی عدالت در فلسفه سیاسی فارابی: تناسب آن با اندیشه حقوق بشر اسلامی معاصر. *متروآ اسلامیک لاو ریویو*، ۴(۱)، ۴۸۹–۵۱۶.

- Al-Azmi, N., & Othman, A. (۲۰۲۰). Islamic perspectives on disability, inclusive education, and social justice in the Middle East. *International Journal of Inclusive Education*, ۲٦(۸), ۸۱۲–۸۲۸. https://doi.org/۱۰,۱۰۸۰/۱۳٦۰۳۱۱٦,۲۰۲۰,۱۷٤۳۷۸٤

- Badar, M. E. (۲۰۲٦). Human dignity at crossroads: Navigating Eurocentrism in Sharia punishments in Prosecutor v. Al Hassan. *Leiden Journal of International Law*, ۳۹(۱), ۱۱٥–۱۳٤. https://doi.org/۱۰,۱۰۱۷/S۰۹۲۲۱٥٦٥۲٥۰۰۰۱۲X

- Baizhuma, S., Meirbayev, B., Baitenova, N., & Lokman, A. A. (۲۰۲٥). The Revival of al-Farabi's Ethical Idea: Virtue and the Spiritual Foundations of Turkic-Islamic Civilization. *Journal of Al-Tamaddun*, ۲۰(۲). https://doi.org/۱۰,۲۲٤٥۲/JAT.vol۲۰no۲,۱۳

- Howells, L., & Hawley, M. (۲۰۲۲). Good Weeds? Alfarabi's Virtuous Subversives. *Political Research Quarterly*. https://doi.org/۱۰,۱۱۷۷/۱۰٦٥۹۱۲۹۲۲۱۱۳٤۷۹۹

- Moussa, A., & Abed, N. (۲۰۲٥). Justice and Rational Deliberation in Al-Farabi's Philosophy. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, ۱(٤٥), ۳۳۷۸. https://doi.org/۱۰,۳۱٤۳٥/ijitss.۱(٤٥).۲۰۲٥,۳۳۷۸

- Qutbuddin, T. (۲۰۲٤). Just leadership in early Islam: The teachings and practice of Imam Ali. In *The Arts of Leading: Perspectives from the Humanities and the Liberal Arts* (pp. ۷۸–۹۲). Georgetown University Press. https://doi.org/۱۰,۲۳۰۷/jj.۱۱۸۹٥٤۷٥,۹

- Saeed, A. (۲۰۱۸). *Human Rights and Islam: An Introduction to Key Debates between Islamic Law and International Human Rights Law*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/۱۰,٤۳۳۷/۹۷۸۱۷۸٤۷۱٦٥۸٥

- Syukri, Adenan, & Syahminan. (۲۰۲٥). Reinterpreting Justice in Al-Farabi's Political Philosophy: Relevance to Contemporary Islamic Human Rights Thought. *MILRev Metro Islamic Law Review*, ٤(۱), ٤۸۹–٥۱٦. https://doi.org/۱۰,۳۲۳۳۲/milrev.v٤i۱,۱۰٤٦٦